

ARTYKUŁY ▶▶ POLITYKA

TADEUSZ **B**ODIO

Uniwersytetu Warszawskiego

PIOTR **Z**UZANKIEWICZ ▶

Uniwersytetu Warszawskiego

Przywództwo i polityka etnokratyczna w Tatarstanie

(część I: Etnizacja regionalnego przywództwa politycznego)

Abstract

Authors in this article present the findings of the research project on the leadership and the ethnopolitics in Tatarstan. They are making an attempt to conceptualise the ethnocratic leadership, they characterise the existing model of leadership through the ethnopolitics and Russian regionalism. The research leads to the conclusion that as a result of the Tatarisation of the political regime an ethnocratic model of leadership has been formed in the republic. The model shows some hybrid characteristics and constitutes peculiar synthesis of ethno-politics, authoritarianism and clannishness with the elements of the facade democracy. This model of leadership is manifested in different forms and shapes depending on the specific environment, as well as political and situational contexts. Much attention was paid to the genesis and evolution of this model of leadership and its links with the republican elite which recruitment, circulation and legitimacy is strongly connected with the ethnicization of politics.

Keywords: Russian Federation, Tatarstan, ethnopolitics, ethnocratism, ethnopower, ethnocratic leadership, ethnoelites, political ethno-clans, Tatarsisation of political regime

Абстракт

В этой статье авторы представляют результаты первого этапа научного проекта по лидерству и этнополитике в Татарстане. Они делают попытку концептуализировать этнократическое лидерство, характеризуют модель лидерства с точки зрения этнополитики и российского регионализма. Исследование приводит к выводу, что в результате татаризации политического режима был образован этнократический модель лидерства в республике. Модель показывает некоторые гибридные характеристики и составляет своеобразный синтез этнополитики, авторитаризма и клановости с элементами фасадной демократии. Эта модель лидерства проявляется в различных формах и видах, в зависимости от конкретных условий, а также политического и ситуационного контекста. Большое внимание было уделено анализу генезиса и эволюции этой модели лидерства, его связям с республиканской элитой, на которое большое влияние имеет этнизация политики.

Ключевые слова: Российская Федерация, Татарстан, этнополитика, суверенизация этнократия, этнократическое лидерство, этноэлиты, политические этно-кланы, татаризация политического режима

Uwagi wstępne

Etnokratyzm zakładający dominację jednego narodu tytularnego nad innymi grupami narodowościowo-etnicznymi stał się istotnym atrybutem przemian politycznych wielu podmiotów Federacji Rosyjskiej. Ze szczególną mocą ujawnił się na początku lat 90. XX wieku, kiedy to powstał splot korzystnych okoliczności dla etnopolityzacji reżimów politycznych i kształtowania regionalnych etnoelit. Etnokratyzacji sprzyjał upadek ZSRR, w którego wyniku nastąpiło rozbudzenie tłumionego uprzednio nacjonalizmu, separatyzmu oraz poczucia przynależności religijnej¹. Katalizatorem etnopolityzacji był konflikt elit moskiewskich oraz będące jego efektem osłabienie władzy centralnej. Sprzyjał jej kryzys ekonomiczny związany z rozerwaniem więzi gospodarczych i wdrażaniem tzw. „terapii szokowej”.

---

¹ Już w okresie rządów Michaiła Gorbaczowa okazało się, że stosunki narodowościowe należą do najbardziej czułych i konfliktogennych aspektów „polityki przebudowy” (zob. Bodio, 2010, s. 222).

Etnokratyzm stanowiący wyraz etnocentryzmu narodów tytularnych stał się w większości podmiotów federacji czynnikiem rzutującym na kierunki i dynamikę kształtowania ładu politycznego. Z powodzeniem wypełniał „pustkę ideologiczną” po upadku komunizmu. Stał się integralnym komponentem systemu władzy, czynnikiem budowy regionalnej tożsamości narodowej, modeli funkcjonowania elit oraz ich relacji z władzami centralnymi. W części republik zamieszkałych przez ludność „tytularną” elity władzy politycznej wywodzące się z nomenklatury partyjno-gospodarczej przekształciły się w „nomenklatury narodowościowe (Arinin, 1997, s. 87). Ideologia odrodzenia narodowego stała się jednym z mechanizmów integracji elit, zapewniającym im wysoki stopień spójności.

Efektom etnopolityzacji regionalnych reżimów było formowanie się nowego modelu przywództwa politycznego. Przywództwo to legitymizowały m.in. hasła odrodzenia narodowego, duchowego i religijnego. Komponentem legitymizacji stała się również ideologia suwerenizacji regionów, zakładająca zwiększenie samodzielności w ramach państwa rosyjskiego, czy nawet całkowitej niezależności politycznej.

W ostatnich latach obserwuje się w niektórych regionach Rosji wzrost napięć etnopolitycznych (*Rejting meżètničeskoj...*, 2014; *Rejting meżètničeskoj...*, 2015). Narasta problem ksenofobii i związanej z nią ekstremistycznej ideologii, w tym radykalnego islamu. W polityce Kremla można odczytać tendencje do zmiany ustroju państwa w kierunku stopniowego ograniczania podmiotowości, a nawet likwidacji republik narodowych i przekształcenia ich w zwykłe jednostki administracyjno-terytorialne (Bodio, 2014a, s. 21). Procesy te są istotnym wyzwaniem dla reżimów regionalnych, ich elit i przywództwa politycznego.

W Federacji Rosyjskiej ukształtowało się szerokie spektrum etnokratycznych modeli elit i przywództwa politycznego (Bodio, 2014b). Wśród nich zwraca uwagę przypadek Tatarstanu, w którym przywódca usiłował łączyć priorytet narodu tytularnego z równowagą etniczną w ramach republiki (Zuzankiewicz, 2015). „Tatarstański model”, zakładający pokojowy wariant uregulowania różnic etnicznych i religijnych, był stawiany przez część rosyjskich polityków, ale także politologów, za wzór budowy równowagi etnopolitycznej (Ishakov, 1995, s. 45–58; Allin, 1995; Hanauer, 1996; Buharaev, 2001; 2004, s. 62–98; Hakimov, 2010, s. 75–79).

Etnokratyczny model władzy i przywództwa w Tatarstanie okazał się być konfliktogenny. Republika, która do połowy pierwszej dekady XXI wieku była pozbawiona głębokich napięć powodowanych różnicami etnicznymi i religijnymi, obecnie jest zaliczana do podmiotów o największej liczbie konfliktów na tle religijnym i narodowościowym (*Rejting mežetničeskoj...*, 2014; *Rejting mežetničeskoj...*, 2015).

Powyzsze konstatacje legly u podstaw przedmiotowych badan. Byly one prowadzone w dwuch odrębnych etapach, podejmujacych rózne, choć powiazane ze soba zagadnienia, skladajace sie na diagnoze przywództwa i polityki etnokratycznej w republice. Wyniki pierwszego etapu sa prezentowane w niniejszym opracowaniu. Koncentrujemy w nim uwage na próbie eksplikacji wazniejszych cech przywództwa etnokratycznego. Punktem wyjściowym dla tych rozważań jest regionalna i polietniczna specyfika transformacji rosyjskiej. Również wiele uwagi poświęcamy wyjaśnieniu przesłanek tkwiących u podstaw przywództwa i polityki etnokratycznej w Tatarstanie. Ustalenia w danych zakresach będą stanowić odniesienie dla kolejnego etapu badań, wyjaśniającego ogólne kontury modelu przywództwa w republice oraz wazniejsze wzajemne zależności między przywództwem etnokratycznym a stylem realizowanej polityki.

Etnokratyzm i przywództwo – aspekty konceptualne

Anatoli Łubskij i Viktor Černous, oceniając stan badań nad etnokracją w literaturze rosyjskiej, konstatują, że dominują cztery jej ujęcia: a) jako formy władzy politycznej; b) specyficznego reżimu politycznego; c) etnocentryzmu konkretnej grupy społecznej; d) lobbingu etnoklanowych interesów w strukturach władzy (Łubskij, Černous, 2014, s. 101 i n.). Ujęcia te implikują możliwe kierunki i sposoby definiowania etnokratyzmu.

Najczęściej etnokratyzm wiąże się z etnocentryzmem, etnoegoizmem i etnoetatyzmem, dążeniem do dominacji, a nawet zawłaszczania państwa i władzy przez konkretne wspólnoty narodowe i etniczne oraz ich przywódców celem realizacji partykularnych interesów (Bodio, 2014c, s. 267; Černous, 2013). Etnokratyzm odrzuca koncepcję państwa obywatelskiego i multikulturowego. Jest on „postacią władzy, która charakteryzuje się nade wszystko dominacją przedstawicieli narodu tytularnego na stanowi-

skach państwowych; dążeniem przedstawicieli narodu tytularnego do realizacji nacjonalistycznych celów i tworzenia przywilejów dla tytularnego narodu”². Dane ujęcie etnokratyzmu wprowadzie słusznie eksponuje najważniejszą grupę – „naród tytularny”, ale też nie jest pozbawione pewnych słabości. Należy bowiem zważyć, że fenomen etnokratyzmu jest wewnętrznie zróżnicowany i stopniowalny, występuje w różnych postaciach, także w małych grupach narodowościowych i etnicznych, dążących do partycypacji w strukturach władzy celem realizacji własnych potrzeb i interesów. Te „małe etnokratyzmy” – w istocie subetnokratyzmy, widoczne szczególnie na etnoterytoriach mających autonomię, są reakcją na etnokratyzm narodów tytularnych, ale też odzwierciedlają etnoegoistyczne interesy konkretnych grup narodowościowych i etnicznych.

Žan Tošenko, charakteryzując etnokrację, zwraca uwagę, że niekiedy jest ona utożsamiana z monoetniczną władzą polityczną, mającą na celu utworzenie etnicznie „czystych” terytoriów, preferującą kolektywne interesy i prawa etosu nad interesami i prawami jednostki (Tošenko, 2003, s. 46). Bardziej wyrazistą postacią tego fenomenu jest konstrukcja państwa, w którym dominująca politycznie wspólnota identyfikuje się z nim, zamykając lub ograniczając innym grupom i ich organizacjom dostęp do władzy i podziału dóbr (Bodio, 2010, s. 225).

Etnokratyzm rosyjski wygenerował szczególną postać władzy – etnowładzy. Jest ona dla nacjonalistów dobrem szczególnego rodzaju. Swoim zasięgiem działania obejmuje wszystkie sfery życia społeczności polietnicznych żyjących na określonym terytorium. Jej treści, metody i instrumenty są implikowane specyfiką procesów etniczacji życia społeczno-politycznego. Procesy te generują osobliwe modele etnoelit i przywództwa politycznego. Modele te – jak wynika z doświadczeń transformacji rosyjskiej – przejawiają się w różnych konfiguracjach ustrojowych, zależnie od konkretnego regionu, republiki, rejonu, w których żyją narody i grupy etniczne posiadające własne tradycje, interesy i aspiracje. W niektórych republikach występują autonomiczne enklawy etnoterytorialne (np. Kaukaz Północny), w których lokalne grupy etniczne kreują właściwe sobie, subetnokratyczne modele elit. Mechanizmy ich rekrutacji, cyrkulacji, konso-

---

² Dane, dość popularne określenie etnokracji (V.I. Lafitskij, V.M. Jurowickij, I. Rotar i in., cytujemy za: Łubskij, Černous, 2014, s. 102).

lidacji i mobilizacji wyznacza nade wszystko konkretna grupa odniesienia (naród, wspólnota etniczna i etniczno-klanowa). Można zaryzykować tezę, że układ etnoelit ma kształt koncentrycznej piramidy, którą współkreśla istniejąca, a nawet sankcjonowana hierarchia statusów grup narodowościowych i etnicznych³, rzutuująca na pozycję tych grup i ich przywódców w istniejących układach władczych i podziale dóbr na różnych poziomach życia społeczności polietnicznych. Centralnym ogniwem tego układu jest przywództwo etnokratyczne.

Dane przywództwo w Rosji wykazuje cechy hybrydowe. Praktyka transformacyjna tego państwa ujawnia, że przywództwo określa splot wielu czynników związanych z etnodemografią (ważną szczególnie w okresie wyborów – „etniczny i sterowalny elektorat”) oraz stylem życia i mentalnością, poczuciem przynależności do narodu lub grupy etnicznej, kulturą polityczną i tradycjami sprawowania władzy, normami prawa stanowionego i zwyczajowego, religią, zwłaszcza nasilającym się w ostatnich latach fundamentalizmem islamskim. Konteksty sytuacyjne decydują o wadze tych czynników w modelu przywództwa. Przykładowo, w ostatnich latach w wielu republikach (np. Tatarstanie i Dagestanie) wzrasta rola fundamentalizmu islamskiego, który wypiera „etnokratyzm świecki”.

Istotną jest również specyfika ustrojowa państwa federacyjnego, w którą wpisany jest autorytarny model przywództwa politycznego. Tłumaczy to, dlaczego w ostatniej dekadzie etnokratyzm stanowi przedmiot ożywionej dyskusji wśród ustrojoznawców rosyjskich. Dyskusja ta, w której szczególną aktywność wykazują ośrodki naukowe Tatarstanu (m.in. organizując konferencje, wydając publikacje, wykazując aktywność polityczną), budzi wiele kontrowersji i rodzi podziały wśród badaczy. Wielu z nich podkreśla, że obecny model ustrojowy państwa jest „etnofederacyjnym i asymetrycznym” (Salagaev, b.r.) – w rezultacie konfliktogennym. Model ten, różnicując status prawny i faktyczny republik narodowych i grup etnicznych, z preferencjami m.in. dla Tatarów, sprzyja etnokracji, która przejawia się w tendencji do formowania monoetnicznych struktur władzy o aspiracjach państwowotwórczych zagrażających integralności terytorialnej Federacji Rosyjskiej. Dotychczasowe próby rozwiązania tego problemu, w tym stosowania parytetu reprezentacji narodów w strukturach władzy regionalnej

---

³ Więcej na temat stratyfikacji i statusów grup narodowościowych: Gadżiev, 2010.

(np. w republikach dwupodmiotowych: Karaczajo-Czerkiesji i Karaczajo-Bałkarii, ale także Adygei – gdzie naród tytularny, stanowiąc mniejszość w populacji republiki, zdominował struktury władzy) czy innych zasad – zakładających przywództwo kolektywne (Dagestan) lub formowania piramidy władzy (poczynając od przywódcy republiki i jego zastępców) na bazie etnodemografii i pozycji poszczególnych grup w społecznościach polietnicznych, okazują się trudne w realizacji i mało skuteczne.

Jednym z fundamentów przywództwa etnokratycznego jest autorytaryzm. Jego specyfika współokreśla dany typ władzy przywódczej – zazwyczaj spersonalizowanej i bardzo silnej. Innym fundamentem jest „etnoklanowość” – sieci nieformalnych powiązań i zależności w ramach narodu czy grupy etnicznej, a także tych zewnętrznych – z klanami innych grup. Pierwsze umacniają legitymizację przywódcy wspólnoty etnicznej, będącego zazwyczaj liderem głównego etnoklanu, określanego jego nazwiskiem (np. klan Szajmijewa czy Minnihanova); drugie – są implikowane interesami, kompromisami, sojuszami – mogą one legitymizować lub osłabiać władzę przywódczą. Przy tym należy podkreślić, że w reżimach etnokratycznych brak jest skutecznych mechanizmów kontroli społecznej nad władzą przywódczą, która niekiedy nabiera cech wodzowskich oraz dyktatorskich. W rezultacie „uznaniowość” przywódcy, w którą nierządkiem jest wpisany etnoegoizm, partykularyzm, nepotyzm czy klientelizm, stanowi jeden z atrybutów procesu decyzyjnego, skutkującego różnymi patologiami, w tym kryminalizacją polityki i korupcją⁴.

W ostatnich latach wzrasta rola religii w kreacji i legitymizacji władzy przywódczej, zwłaszcza w republikach zamieszkałych przez muzułmanów. Kwestia ta jest szczególnie istotna, zwłaszcza w świetle nasilającego się fundamentalizmu islamskiego. Rodzi on radykalne postawy u wyznawców. W skrajnych przypadkach spycha na drugi plan, a nawet podważa sam etnokratyzm z korzyścią dla idei budowy światowego kalifatu – globalnego imperium religijnego, w którym Tatarstan byłby nie państwem, a co najwyżej odpowiednikiem „wielojatu” (województwa, podobnie jak „Wielojat Kaukaski”). W danym zakresie obserwuje się próby neutralizacji

---

⁴ Przykładowo, z badań przeprowadzonych w 2014 roku wynika m.in., że 76,5% obywateli Tatarstanu prezentuje pogląd, iż korupcja w republice ma wpływ na życie polityczne (istotny – 51,5 procent, nieznaczny – 57,6 procent) (więcej na ten temat: *Izucenije miennia...*, 2014).

fundamentalizmu islamskiego (zakaz organizacji mitingów zgodnie z kanonami szariatu, tworzenia „policji islamskiej” i in.), ale też działania mające na celu włączenie go (zwłaszcza „narodowego islamu”) do służby na rzecz etnokratyzmu. Ujawnia się to m.in. w próbach sakralizacji władzy, manifestowaniu religijności – chociażby przywódców Tatarstanu – poprzez udział w pielgrzymkach, modlitwach, budowie meczetów i in. W danym kontekście warto zwrócić uwagę na wodzowski typ sprawowania władzy w Czeczenii, będący swoistą syntezą islamu i nacjonalizmu.

Autorytaryzm, klanowość, religia, ale także niektóre elementy fasadowej demokracji⁵ generują różne postacie reżimów etnokratycznych oraz związane z nimi modele władzy przywódczej. Przykładowo „klanowa etnokracja” – charakterystyczna dla Tatarstanu⁶ preferuje inny typ przywództwa niż „kastowa etnokracja” – przywiązująca wagę do więzów krwi⁷ i cechująca niektóre republiki Kaukazu Północnego. Z kolei etnokracja typu „autorytarno-oligarchicznego” w porównaniu z „etnokracją klanową” czy „autorytarno-korporacyjną” promuje model przywództwa bardziej otwartego na modernizację polityczną i gospodarczą.

Warto odnotować, że specyfika republik polietnicznych i konteksty zachodzących w nich procesów rodzą zapotrzebowanie na określony typ przywództwa etnokratycznego. Mogą one przybierać różne postacie, nawiązujące do wypracowanych na gruncie politologii modeli przywództwa charyzmatycznego (posłannictwa, misji), naturalnego (umiejętności gry na emocjach i nastrojach), transakcyjnego (kalkulacji zysków i strat, negocjacji, kompromisów – np. paktu etnoklanów), transformacyjnego (inspirowanego do reform) czy heroicznego i etosowego (silnie osadzonego w aksjologii, mitach, symbolice danej wspólnoty), oraz in.

K.S. Idiatullina, szkicując model przywództwa regionalnego, w który wpisany jest etnokratyzm, zwraca uwagę, że w rzeczywistości politycznej Rosji lat 90. XX wieku łączył on w sobie, choć w różnych proporcjach, cechy właściwe dla trzech stylów sprawowania władzy: paternalistycznego,

---

⁵ Przykładowo instytucja wyborów; praktykę w tym zakresie dobrze ilustruje metafora: „wybory bez wyborów” – m.in. ze względu na lojalność elektoratu etnicznego wobec swojego przywódcy.

⁶ Szczegółowo na temat reżimu etnokratycznego: Bodio i Zuzankiewicz, 2015, s. 136 i n.

⁷ Na temat kastowej etnokracji pisze m.in. Avdeev (b.r.)

patriarchalnego i modernistycznego⁸. Z kolei G. Aszin, A. Poniedelkov, A. Starostin i C. Kisilin (2013, s. 385), odwołując się do badań empirycznych, wskazują na kierunek ewolucji tego modelu w ostatnich dekadach, zwracając m.in. uwagę, że uprzednia orientacja na „przywódców – regionalnych patriotów”, zwłaszcza w republikach narodowych, coraz bardziej ustępuje na rzecz modelu „przywódcy-pragmatyka”. Autorzy także wskazują, że znacząco upadła popularność „przywódców-liberałów”, zaś utrzymuje się poziom poparcia dla „dyktatorów” w republikach i rośnie pozycja biznes-elity i jej wpływ na przywództwo⁹.

Etnokratyzm przejawia się w zdywersyfikowanych formach: od umiarkowanej, zakładającej prymat narodu tytularnego i budowy państwa narodowego w ramach tolerancyjnej narodowościowej wspólnoty etnopolitycznej, po radykalną, charakteryzującą się zamknięciem dostępu do procesu politycznego przedstawicielom mniejszości narodowych, czy nawet „czystkami etnicznymi” i separatyzmem przejawiającym się w dążeniu do secesji. Dla Tatarstanu charakterystyczny jest umiarkowany etnokratyzm.

Ważną jest biografia przywódcy, który musi legitymować się pochodzeniem z danego narodu czy grupy etnicznej, najlepiej z najsilniejszego jej klanu, i wyróżniający się szczególnymi zasługami. Równie ważne są cechy osobowe predestynujące go do tej roli (charyzma, empatia, czar osobisty, doświadczenie, tradycjonalizm, siła woli, temperament, intuicja, decyzyjność i in.). Przywódca etnokratyczny na ogół działa w warunkach niepewności i dużego ryzyka. Stąd cenione są umiejętności prowadzenia negocjacji czy zarządzania sytuacjami kryzysowymi (w warunkach nierzadkich konfliktów lokalnych, zabójstw na tle politycznym czy religijnym i in.). Nie mniej ważne są umiejętności stosowania socjotechniki politycznej. Te umiejętności na ogół są opanowane przez liderów rosyjskich, niejednokrotnie traktujących instrumentalnie nastroje etnokratyczne w republikach – jako kartę przetargową w relacjach z bliskim i dalekim otoczeniem

---

⁸ W modelu tym znaczącą rolę odgrywa specyfika regionu, przynależność etniczna przywódcy oraz takie jego cechy jak: wiek, stan, zdrowia, światopogląd, siła osobowości, intelekt, pewność siebie, komunikatywność, motywacja na sukces (Idiatullina, 2003, s. 54 i n.; Lapina, 1997, s. 52, 66).

⁹ Z badań przeprowadzonych przez autorów także wynika, że realna władza przynależna jest głowie republiki, zaś jego umiejętność poruszania się w sieci nieformalnych zależności jest wspierana przez lojalność wobec reżimu i profesjonalizm.

politycznym. W danym przypadku zdecydowanie wyróżniają się przywódcy Tatarstanu – skutecznie promując swoje poczucie misyjności etnokratycznej (związanej z suwerenizacją narodowo-państwową) czy walcząc o interesy Tatarów w relacjach z centrum federalnym.

Etnokratyzm legitymizuje władzę przywódcą głównie w trzech wymiarach. Po pierwsze, etniczność uprawomocnia nie tylko przywództwo, ale również funkcjonowanie państwa narodowego lub dążenie do jego utworzenia (Tišenkov, Šabaev, 2010, s. 212–213). Tożsamość tę wzmacnia charakterystyczna dla konkretnej grupy mentalność i styl życia, na którym silne piętno odciska tradycjonalizm. W przypadku państw zamieszkałych przez przedstawicieli ludności tytularnej o słabych tradycjach państwowych, charakteryzujących się często niskim poziomem samoświadomości etnicznej, substytutem tradycji historycznej i politycznej jest „mitologia” polityczna i związana z nią symbolika, stereotypy, uprzedzenia i in. W społeczeństwach tych promowana oficjalna wersja dziejów narodowych bywa manifestem etnokratyzmu na ogół falsyfikującym fakty z przeszłości. Polityka historyczna stanowi istotny atrybut etnokratyzmu i źródło legitymizacji etnowładzy. Po drugie, „etnopolityczna legitymizacja” przejawia się w uznaniu określonego przywódcy przez członków narodu czy grupy etnicznej jako „ojca jednej rodziny” – wyraziciela ich potrzeb i interesów. Przywódca jest postrzegany jako orędownik odrodzenia narodowego, etniczności państwa i suwerenizacji etnicznej (Sarmatin, 2012, s. 98). Po trzecie, przywództwo etnokratyczne w wymiarze instytucjonalnym jest w większym lub mniejszym zakresie oraz jawnych bądź skrytych formach legitymizowane i sankcjonowane w konstytucjach (np. Tatarstanu, Baszkartostanu, Jakucji, Komi, Tuwy czy republik Kaukazu Północnego). Nierzadko zawierają one przepisy preferujące naród tytularny, koncentrację władzy politycznej w rękach przywódcy etnokratycznego – zarazem głowy państwa (republiki) polietnicznego, ograniczają wpływ władzy ustawodawczej, partii politycznych (narodowych i religijnych) oraz ruchów reprezentujących interesy innych grup społecznych. Preferują władzę wykonawczą, zaś trójpodział władzy ma charakter fasadowy.

Uwarunkowania tatarstańskiego etnokratyzmu

Wraz z upadkiem państwa radzieckiego w Tatarstanie pojawiły się okoliczności sprzyjające tataryzacji republiki, suwerenizacji nacjonalizmu oraz etnokratyzacji reżimu politycznego, których efektem było ukształtowanie regionalnej etnoelity.

Siła dążeń do tataryzacji tkwiła korzeniami głęboko w przeszłości. Tatarzy są jednym z niewielu narodów tytularnych Federacji Rosyjskiej o znaczących tradycjach państwowych. Na obszarze Tatarstanu funkcjonowały organizmy państwowe jak Bułgaria Wołżańsko-Kamska, Złota Orda oraz Chanat Kazański. W okresie poprzedzającym powstanie ZSRR Kazań stanowił centrum rosyjskiego ruchu muzułmańskiego oraz był najważniejszym ośrodkiem ideologii turkizmu. W XIX i XX wieku Tatarzy mieli duży wpływ na odrodzenie religijne turkuckojęzycznych wspólnot etnopolitycznych zamieszkujących Rosję (Wierzbicki, 2011, s. 143). Pomimo represji już w latach 50. XX wieku w republice tworzyły się nieformalne grupy społeczne, skupiające głównie przedstawicieli inteligencji. Efektem ich działalności i odwilży ideologicznej końca lat 80. ubiegłego stulecia był wzrost nastrojów nacjonalistycznych pod hasłami odrodzenia narodowego, które przygotowały grunt dla etniczacji polityki i etnokratyzacji elity władzy politycznej (Sergeev, 1999, s. 57; Zuzankiewicz, 2015).

Suwerenizacji sprzyjało również uzasadnione poczucie rosyjskiego „kolonializmu”. W wymiarze politycznym ujawniało się ono zaniżonym statusem prawnym w ramach ZSRR – Tatarstan był jedynie republiką autonomiczną w strukturze Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej¹⁰. Tatarzy byli traktowani jako narodowość „gorszej kategorii”

---

¹⁰ Status republiki związkowej w ramach ZSRR przyznano jednostkom administracyjnym, które nie miały tak bogatych tradycji państwowych jak Tatarstan, bądź nie mogły się poszczycić porównywalnym potencjałem gospodarczym (dzięki rozwiniętemu przemysłowi pod koniec lat 90. XX wieku produkcja przemysłowa Tatarstanu przewyższała potencjał gospodarczy trzech nadbałtyckich republik związkowych: Litwy, Łotwy i Estonii). Zgodnie z argumentacją Moskwy Tatarstan nie mógł uzyskać statusu republiki związkowej, bowiem nie posiadał granicy z państwem zewnętrznym (zob. Simonowa, 2006, s. 201).

na tle innych narodów tytularnych¹¹, także tych wykazujących brak cech typowych dla dojrzałych narodów i tradycji państwowotwórczych. Efektem tego stanu rzeczy była faktyczna deetniczacja ludności tytularnej, która wyrażała się w utracie przez Tatarów zainteresowania ojczystym językiem¹².

Poczuciu kolonialnej dyskryminacji Tatarów sprzyjało zawłaszczenie gospodarki przez moskiewską nomenklaturę¹³. Niski poziom życia ludności republiki silnie kontrastował z relatywnie wysokim poziomem rozwoju ekonomicznego bogatego w złoża ropy naftowej i gazu ziemnego Powołża¹⁴.

Etnizacja reżimu politycznego początków lat 90. XX wieku wpisywała się w politykę rewanżu za obsadę Rosjanami kluczowych stanowisk w systemie władzy. Tatarzy uważali się za pokrzywdzonych polityką kadrową Moskwy faworyzującą ludność rosyjską, która faktycznie była mniejszością etniczną w republice¹⁵. W Tatarstanie nie nastąpiła tzw. druga koreni-

---

¹¹ W Tatarstanie nie istniały instytucje kulturalne charakterystyczne dla republik związkowych (w republice nie utworzono m.in. narodowej akademii nauk, nie funkcjonowało studio filmów fabularnych odpowiedzialne za produkcję materiałów filmowych w języku ludności tytularnej). Stopniowo zmniejszała się liczba szkół tatarskich oraz publikacji w języku tatarskim. Wszystkie decyzje, które mogłyby mieć wpływ na poprawę statusu Tatarów, np. zwiększenia liczby godzin emisji w radiu i telewizji programów w języku tatarskim, wymagały zgody Moskwy.

¹² W 1926 roku blisko 99 procent Tatarów zamieszkujących republikę deklarowało znajomość języka tatarskiego, podczas gdy w 1989 roku odsetek ten spadł do 83 procent (dane za: Farukšin, 2005, s. 47).

¹³ W okresie ZSRR władze w Moskwie kontrolowały blisko 92 procent potencjału gospodarczego Tatarstanu. Około 80 procent przedsiębiorstw państwowych podlegało bezpośrednio elitom związkowym, a kolejne 12 procent władzom Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, w której skład wchodził Tatarstan jako republika autonomiczna (zob. Sergeev i Salgaev, 2010, s. 43).

¹⁴ W 1991 roku produkcja rolna i przemysłowa republiki w przeliczeniu na jednego mieszkańca była o 20 procent wyższa niż w przypadku średniej dla ZSRR. Ogół produkcji dóbr i usług w przeliczeniu na jednego mieszkańca Tatarstanu wynosił 2733 rubli, podczas gdy dla ZSRR wynosił 2221 rubli. Mimo tego poziom życia w republice odbiegał od średniej radzieckiej – w szczególności pod względem wydatków na konsumpcję i instytucje kulturalne, a także liczby oddawanych mieszkań, łóżek szpitalnych i telefonów itp. (Farukšin, 2005, s. 47).

¹⁵ Faktycznie najważniejsze decyzje kadrowe dotyczące systemu władzy Tatarstanu zapadały w Moskwie. Szerzej na ten temat: Sabirov i Šarapov (2009, s. 158–161).

zacja¹⁶ charakterystyczna dla republik Azji Centralnej lat 60. XX wieku¹⁷. Zabrakło w tym czasie silnego przywódcy, który mógłby skonsolidować działaczy partyjnych wywodzących się z ludności tytularnej. Mimo że od 1960 roku najwyższe stanowisko w segmencie władzy partyjnej przypadło przedstawicielowi ludności tytularnej, większość stanowisk, głównie kluczowych dla funkcjonowania republiki autonomicznej, była obsadzona przez Rosjan, co budziło sprzeciw Tatarów.

Czynnikiem sprzyjającym tataryzacji elit politycznych był skład narodowościowy i wyznaniowy republiki. W 1989 roku Tatarzy stanowili 48,5 procent, podczas gdy Rosjanie 43,3 procent ogółu ludności¹⁸. Tatarstan zaliczany był do podmiotów federacji o jednym z największych odsetków ludności tytularnej. Budowaniu odrębności etnicznej sprzyjała ich przynależność do wspólnoty muzułmańskiej – islam jako oficjalna religia została przyjęta przez Bułgarię Wołżańsko-Kamską w 922 roku. Będąca w opozycji do prawosławia, stała się głównym czynnikiem zachowania przez Tatarów tożsamości narodowej. Dominacja islamu w Tatarstanie stworzyła dogodny warunki dla jego polityzacji.

Symbolicznym początkiem kształtowania tatarskiego przywództwa etnokratycznego było objęcie przez Mintimera Szajmijewa w 1989 roku najwyższego stanowiska w segmencie władzy partyjnej¹⁹. Nowy pierwszy sekretarz partii komunistycznej, wykorzystując przynależność etniczną do ludności tytularnej, a także znajomość realiów etnonarodowych, podjął skuteczną próbę konsolidacji grupy tatarskich działaczy partyjnych i umiarkowanej suwerenizacji republiki. Oznaką zachodzących zmian

---

¹⁶ Polityka tzw. korenizacji (unaradawiania) polegała na powoływaniu przez władze w Moskwie w skład organów władzy przedstawicieli tzw. rdzennych narodowości, określanych również jako tytularne (narodowości, od których nazw utworzono nazwy jednostek terytorialno-narodowościowych). Szerzej na temat korenizacji w Tatarstanie: Mansurova (1995, s. 52).

¹⁷ Szerzej na temat korenizacji w Azji Centralnej: Wierzbicki (2010, s. 118).

¹⁸ Spis Ludności ZSRR z 1989 roku, dane za: pobrane z <http://demoscope.ru/weekly/ssp/census.php?cy=6>.

¹⁹ Od końca lat 60. XX wieku Mintimer Szajmijew zajmował kierownicze stanowiska w republice. W latach 1969–1983 piastował stanowisko ministra melioracji i gospodarki wodnej Tatarskiej Autonomicznej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (TASRR). W 1983 roku pełnił funkcję pierwszego wicepremiera Rady Ministrów TASRR. W latach 1983–1985 był sekretarzem Komitetu Obwodowego KPZR, a w latach 1985–1989 roku pełnił obowiązki premiera TASRR.

było przedwyborcze wystąpienie M. Szajmijewa wygłoszone jesienią 1989 roku, kiedy to oświadczył, że będzie opowiadał się za uznaniem języka tatarskiego za państwowy (Matsuzato, 2000, s. 24–25).

Etnokratyzacja reżimu politycznego okazała się dla otoczenia M. Szajmijewa – od 1991 roku prezydenta Tatarstanu, skuteczną strategią. Pozwoliła mu zagospodarować i skanalizować wokół siebie potencjał społeczny związany z suwerenizacją oraz odrodzeniem tożsamości etnicznej i religijnej. W wyniku tego procesu nacjonałiści stracili szerokie zaplecze polityczne, a w dłuższej perspektywie niezależny od etnoelity ruch narodowy został zmarginalizowany²⁰. Dzięki temu elicie władzy udało się uniknąć sporu wokół dychotomicznego podziału charakterystycznego dla wielu podmiotów federacji na ruchy nastawione demokratycznie oraz rządzącą nomenklaturę, a zarazem całkowitej dekompozycji systemu nomenklaturowego i w jej konsekwencji utraty władzy.

Tataryzacja systemu władzy umożliwiła wymianę rosyjskojęzycznej części nomenklatury na działaczy blisko powiązanych z prezydentem republiki, w większości Tatarów (Sergeev, 2004, s. 336). W 1994 roku aż 76 procent spośród 96 wyższych stanowisk we władzy wykonawczej było zajmowanych przez przedstawicieli ludności tytularnej (Farukšin, 1995, s. 69–79). Obecnie nadal istnieją istotne dysproporcje pomiędzy strukturą etniczną republiki i reprezentacją narodowościową w poszczególnych segmentach władzy politycznej²¹.

Etnokratyzacja okazała się skuteczną przeciwwagą dla tendencji centralistycznych elit moskiewskich. Warto odnotować, że etnopolityka jest stałym elementem stosunków między Kazaniem i Moskwą. W szczególności na początkowym etapie kształtowania ustroju federalnego władze Tatarstanu dążyły do wzmocnienia swojej pozycji w ramach Federacji Ro-

---

²⁰ Aktywne na początku posttotalitarnej transformacji tatarskie ugrupowania, takie jak umiarkowane *Tatarskie Centrum Społeczne*, radykalna *Tatarskiej Partii Narodowej Niezależności „Ittifak”* czy *Związek Młodzieży Tatarskiej „Azatlyk”*, formalnie istnieją również obecnie. W rzeczywistości przeżywają głęboki kryzys, nie potrafią zbudować silnego poparcia w społeczeństwie.

²¹ Według stanu na 1 listopada 2015 roku blisko 70 procent członków regionalnego rządu jest Tatarami. W regionalnym parlamencie IV kadencji przedstawiciele tytularnego narodu republiki stanowili około 65 procent składu izby. Dane za: pobrane z <http://www.gossov.tatarstan.ru/>, <http://prav.tatarstan.ru>.

syjskiej, legitymując swoje działania hasłami odrodzenia narodowego, religijnego i etnopolityzacją republiki. Mechanizmem nacisku na elity kremleskie były deklaracje dotyczące suwerenizacji Tatarstanu, pojawiające się silne tendencje separatystyczne. Czynniki te wzmacniały pozycję przetargową republiki w relacjach z centrum (Gerlach, Töpfer, 2014, s. 156). Efektem tego rodzaju nacisków było podpisanie przez Moskwę i Kazań w 1994 roku umowy regulującej szczególny status republiki²². Na jej podstawie Tatarstan otrzymał szeroką autonomię polityczną i gospodarczą. Efektem porozumienia był także nieformalny „pakt elit”, zawarty między elitą tatarstańską i centralną. Na jego mocy Moskwa uzyskiwała poparcie dla partii władzy w ogólnorosyjskich wyborach, a Kazań polityczne i gospodarcze ustępstwa, także większą autonomię sprzyjającą etnokratyzacji życia społeczno-politycznego.

Pomimo centralizacji władzy politycznej zapoczątkowanej w 2000 roku przez Władimira Putina, która osłabiła formalne kompetencje poszczególnych podmiotów federacji, Kazań nadal dość skutecznie wykorzystuje w relacjach z Moskwą argumenty natury etnopolitycznej. Ujawnia się to zwłaszcza w sytuacjach kryzysowych między elitami centralnymi, kiedy to następuje wzrost tendencji etnokratycznych w Tatarstanie. Tego typu strategia elit tatarstańskich wielokrotnie okazała się być skuteczną. Przykładem skutecznego nacisku Kazania było zawieszenie przez Moskwę decyzji o zmianie nazwy głowy republiki. Na mocy przyjętej w grudniu 2010 roku, z inicjatywy Ramzana Kadyrowa, prezydenta Czeczenii, nowelizacji federalnej ustawy *O wspólnych zasadach organizacji ustawodawczych (przedstawicielskich) i wykonawczych organów władzy państwowej w Federacji Rosyjskiej*²³, od 1 stycznia 2015 roku władze podmiotów federacji miały nie mieć prawa do określania w aktach prawnych najwyższego stanowiska w segmencie władzy wykonawczej mianem prezydenta. Pod wpływem

---

²² Umowa o rozgraniczeniu przedmiotów zarządzania i wzajemnym przekazywaniu pełnomocnictw między organami państwowej władzy Federacji Rosyjskiej i organami władzy państwowej Republiki Tatarstanu (*Dogovor Rossijskoj Federacii i Respubliki Tatarstan „O razgraničenii predmetov vedeniâ i vzaimnom delegirovanii polnočij meždy organami gosudarstvennoj vlasti Rossijskoj Federacii i organami gosudarstvennoj vlasti Respubliki Tatarstan”*), pełny tekst porozumienia: Hakimov (1996, s. 54–55).

²³ *Ob obših principah organizacii zakonodatel’nyh (predstavitel’nyh) i ispolnitel’nyh organov gosudarstvennoj vlasti sub’ektov Rossijskoj Federacii*.

nacisków Kazania wyjątkowo dla Tatarstanu prolongowano ten termin do 1 stycznia 2016 roku. Również i w tym terminie nie wprowadzono stosownych zmian do ustawodawstwa republiki. Przeciwno wyrugowaniu nazwy „prezydenta” z ustawodawstwa republiki opowiadają się elity polityczne oraz 70 procent obywateli Tatarstanu (V Rossii dva..., 2015). W rezultacie obecnie tylko dwie osoby piastują stanowiska prezydenta w państwie federacyjnym: Władimir Putin i Rustam Minnihanov, co symbolicznie ma podkreślać specjalny status republiki, a także stanowi ważny atrybut narodowej państwowości.

Streszczenie

W niniejszym artykule autorzy przedstawiają wyniki pierwszego etapu projektu badawczego traktującego o przywództwie i polityce etnokratycznej Tatarstanu. Podejmują próbę konceptualizacji przywództwa etnokratycznego, charakteryzują także dany typ przywództwa przez pryzmat etnopolityki i regionalizmu rosyjskiego. Przeprowadzone badania prowadzą do wniosku, że w wyniku tataryzacji reżimu politycznego w republice ukształtował się model przywództwa etnokratycznego. Model ten wykazuje cechy hybrydowe, stanowiąc swoistą syntezę etnopolityki, autorytaryzmu, klanowości z elementami fasadowej demokracji. Przejawia się w różnych postaciach i formach, zależnie od specyfiki otoczenia oraz kontekstów politycznych i sytuacyjnych. Autorzy wiele uwagi poświęcili uwarunkowaniom historyczno-kulturowym i genezie tego przywództwa, jego powiązań z elitami republikańskimi, na których rekrutacji, cyrkulacji i legitymizacji silne piętno odciska etniczacja polityki.

Bibliografia

- Allin, B. (1995). Dogovor ustranil ugrozu konflikta. *Panorama Forum*, 2, 23–47.
- Arinin, R. (1997). *Federalizm vlasti i vlast' federalizma*. Moskva: IntelTeh.
- Ašin, G., Ponedelkov, A., Starostin, A., Kisilicyn, S. (2013). *Osnovy političeskoj elitologii*. Moskva: Lenand.
- Avdeev V., (b.r.). *Kastovaâ ètnokratiâ*. Pobrane z http://rusograd.xpomo.com/avd_metaph/avd_ètnokratiya.html

- Bodio, T. (2010). Etnokracja w Azji Centralnej. W: T. Bodio, W. Jakubowski (red.), *Przywódtwo i elity politycznej w krajach WNP. Seria edytorska: „Władza-elity-przywódtwo”* (221–253). Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA.
- Bodio, T. (2014a). Elity Kaukazu Północnego: badania i wyzwania. W: T. Bodio (red.), *Kaukaz Północny: elity, reżimy, etnopolityka i społeczeństwo, Seria edytorska: „Władza-elity-przywódtwo”* (19–28). Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA.
- Bodio, T. (2014b). Specyfika polietniczna reżimów republik narodowych. W: T. Bodio (red.), *Kaukaz Północny: elity, reżimy, etnopolityka, bezpieczeństwo, Seria edytorska: „Władza-elity-przywódtwo”* (137–164). Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA.
- Bodio, T. (2014c). Oblicza etnokratyzmu na Kaukazie Północnym. W: J. Gołota (red.), *Między historią polityczną a historią społeczną* (263–287), Pułtusk–Olsztyn–Ostrołęka–Warszawa: Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe im. Adama Chętnika.
- Bodio, T., Zuzankiewicz, P. (2015). Etniczno-klanowy wymiar reżimu politycznego Tatarstanu. W: J. G. Otto (red.), *Demokratyczne i niedemokratyczne reżimy polityczne* (136–156). Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa.
- Buharaev, R. (2001). Model Tatarstanu. *Družba narodov*, 5, 23–34.
- Buharaev, R. (2004). The model of Tatarstan. *Anthropology & Archeology of Eurasia*, 2004, 43(3), 62–96.
- Buharaev, R. (2009). *The Model of Tatarstan: Under President Mintimer Shaimiev*. London: Palgrave Macmillan.
- Černous, V. (2013, 17 lutego). *Etnokratizm i etnokratii*. Pobrane z <http://skfonews.info/article/160>
- Faller, U. (2011). *Nation, language, islam. Tatarstan's Sovereignty Movement*. Budapest–New York: Central University Press.
- Farukšin, M. (1995). Političeska èlita v Tatarstane: vyzovy vremeni i trudnosti adaptacii. *Žurnal „Polis” – Političeskie issledovaniâ*, 6, 69–79.
- Farukšin, M. (2005). *Lico i maska (Zametki o političeskom liderstve v Tatarstane, 1989–2005 gg.)*. Kazan: MIGUPOIS.
- Gadžiev, K. (2010). *Kavkazskij uzul v geopolitičeskich prioritetach Rossii*. Moskva: Logos.
- Gerlach, J., Töpfer J. (2014). *The Role of Religion in Eastern Europe Today*, Wiesbaden: Springer.
- Hakimov, R. (1996). Bielaâ kniga Tatarstanu. Put k suvernitetu. *Panorama Forum*, 8, 54–55.
- Hakimov, R. (2010). Model' Tatarstanu. *Naučnyj Tatarstan*, 3, 75–79.
- Hanauer, L. (1996). Tatarstan's Bid for Autonomy: Tatarstan as a Model for the Devolution of Power in the Russian Federation. *Journal of Communist Studies and Transition Politics, Volume 12, Issue 1*, 63–82.
- Idiatullina, K. (2003). *Političeskoje liderstvo kak faktor regionalnogo razvitiâ (na materialach nacionalnych respublik)*. Kazan: Izdadel'stvo Kazanskogo universiteta.
- Ishakov, D. (1995). Model' Tatarstanu: za i protiv, *Panorama Forum*, 1, 46–58.

- Izučeniye mieniâ nasileniâ Respubliki Tatarstan o korrupcii (po riezultatam sociologičeskogo oprosa 2014 g. (2014). Kazan': Komitet Respubliki Tatarstan po socialno-ekonomičeskomu monitoringu.
- Lapina, N. (1997). *Regionalnyje elity Rossii*. Moskva: INION RAN.
- Lubskij, A., Černous, A. (2014). Teoretyczno-metodologiczne problemy badań elit politycznych Rosji i Kaukazu Północnego. W: T. Bodio, *Kaukaz Północny: elity, reżimy, etnopolityka, bezpieczeństwo. Seria edytorska: „Władza-elity-przywódstwo”* (91–114). Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA.
- Mansurova, G. (1995). Dinamika rotacji polityczskiej élit RF i RT (načalo 1990-h gg). W: *Respublikanskaâ naučno – praktičeskaâ konferenciâ „Regional'nye èlity i obščestvo: processy vzaimodejstviâ”*, 41–58.
- Matsuzato, K. (2000). *Regiony Rossii. Hronika i rukovoditeli. Tom 7. Respublika Tatarstan*. Sapporo: Slavic Research Center.
- Rejting mežetničeskoj naprâžennosti v regionah Rossii. Ocen' 2013 – vesna 2014 goda* (2014). Pobrane z <http://club-rf.ru/thegrapesofwrath/01/>
- Rejting mežetničeskoj naprâžennosti v regionah Rossii. Vesna – ocen' 2014 goda* (2015). Pobrane z <http://club-rf.ru/thegrapesofwrath/02/>
- Sabirov, D., Šarapov, Â. (2009). *Istoria Tatarstana z drevneiřih vremen do naših dneij*. Kazan: KnoRus.
- Salagaev, A. (b.r.). *Rossijskaâ assimetričeskaâ etnofederaciâ kak istočnik protivoriečej i konfliktov*. Pobrane z <http://conflictmanagement.ru/rossijskaya-assimetrichnaya-etnofederatsiya-kak-istochnik-protivorechij-i-konfliktov>
- Sarmatin, E. (2012). Ètnokratičeskij reżim: formirovanie i funkcionirovanie na postsovestskom prostranstve. *Kaspijskij region: politika, èkonomika, kul'tura*, 3, 91–114.
- Sergeev, S. (1997). Ètničeskij nacionalizm i ètnonacionalističeskie organizacii v Tatarstane. W: Ŭ. Hajrullinoj, A. Bol'sakova (red.). *Institucionalizaciâ sub'ektov Rossijskoj Federacii* (54–67). Kazan': Izdadel'stvo Kazanskogo universiteta.
- Sergeev, S. (2004). *Političeskaâ oppoziciâ v sovremennoj Rossijskoj Federacii. Federal'nyj i regional'nyj aspekty*. Kazan': Izdadel'stvo Kazanskogo universiteta.
- Sergeev, S., Salgaev, A. (2010). Novye maski, starye roli: transformaciâ provincial'noj nomenklatury TASSR v regional'nuû élitu Tatarstana. W: *Političeskaâ èkspertiza*, 39–46.
- Simonowa, K. (red.) (2006). *Rosja 2005. Raport z transformacii*. Warszawa: Fundacja Instytut Studiów Wschodnich.
- Tišenkov, V., Šabaev, Ŭ. (2010). *Ètnopolitologiji: političeskie funkcii ètničnosti*. Moskva: Izdatel'stvo MGU.
- Tošenko, Ź. (2003). *Ètnokratiâ. Istoriâ i sovremennost'*. Moskva: ROSPEN.
- V Rossii dva prezidenta. Pojdet li Tatarstan v Konsituconnyj Sud* (2015, 3 stycznia). Pobrane z https://tvrain.ru/teleshov/here_and_now/dva_prezidenta_tatarstan-401251
- Wierzbicki, A. (2010). Przywództwo i elity krajów WNP w perspektywie badań etnopolitycznych. W: T. Bodio, W. Jakubowski (red.), *Przywódstwo i elity politycznej w krajach WNP. Seria edytorska: „Władza-elity-przywódstwo”* (111–137). Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA.